

açılan bir hilâl tepelikten oluşmuşlardır (Rüstem Paşa Camii, Zal Mahmud Paşa Camii, Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii). Süleymaniye Camii'nin alemi bu beraberliğin içinde bulunmanın yanında daha birleşik bir kuruluş gösterir. Ayasofya Camii'nin alemi de II. Selim (1566-1574) dönemine tarihlenmektedir. Alemlerin küp ve armut bölümleri uyumlu bir beraberlik ve sağlam oranlar içerisinde bütününü değerlendirmektedir. Mimar Sinan'ın alemlerinin genel kuruluşunu belirgin bir yükseklik ve üç küçük küp ilâvesi ile birleşik bir yapıda tekrarlayan Edirne Selimiye Camii'nin alemi tek örnek olarak önem taşımaktadır. Mimar Sinan'ın eseri olan Üsküdar'daki Şemsi Paşa Camii'nin (988/1580) bugüne ulaşmayan, ancak varlığı bilinen güneş biçimi alemi de cami ve medresenin kurucusu Şemsi Ahmed Paşa'nın adı ile ilgilidir. Nişancı Mehmed Paşa Camii'nin (977/1569) aleminde gövde, XVII-XVIII. yüzyıllarda sayıları artan küçük küplerle belirli bir yükseklik gösterir. Nuruosmaniye Camii'nin (1169/1756) alemi ise kalın bir boyunla çok iri bir küpe ulaşan biçimi ve küçük armudu ile genel çizgilerden ayrılır. XVIII-XIX. yüzyıllarda genellikle şadırvan ve sebil kubbelerinde görülen, kafes oyma kitâbeli ve süslemeli safiha alemler, "yâ Allah", "lâ ilâhe illâ-lah", "mâşallah" yazıları veya çifte rûmîlerden oluşan palmet şekilleriyle değişik bir ifadeye sahiptirler. Ayasofya Camii şadırvanının (1153/1740) safiha alemi, benzeri bulunmayan bir eser olarak değer taşımaktadır. Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaâde önündeki bir bayram törenini gösteren III. Selim dönemine ait yağlı boya bir resim (Topkapı Sarayı Müzesi), yüksek vazo gövdeli alemlerle Bâbüssaâde'nin yeni görünüşünü vermektedir. Bu tablodan, XIX. yüzyılda değişik şekiller alan alemlerin yeni şekillerini III. Selim döneminde (1789-1807) kazanmaya başlamış oldukları anlaşılmaktadır. Okmeydanı Camii'nin bugün Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde muhafaza edilen tunç alemi, Bâbüssaâde alemleri ile yakın bir benzerlik gösterir. XIX. yüzyılın yıldızı sekiz köşeli, güneş şualı, bazılarının altında kurdeleli yaprak çelenği bulunan ayyıldızlı alemleri, II. Mahmud döneminin (1808-1839) Türk ampir üslûbuna giren eserlerdir. II. Mahmud Türbesi'nin alemi, yukarı bakan hilâlin üzerinde yer alan şualı güneş şekli ve genel görünüşü ile bu dönemin en önemli alemi olma özelliğini taşımaktadır. Dolmabahçe Camii'nin (1271/1855) ayyıldızlı

tepeliklerinin de bu dönem örneklerinden ilham alınarak yapıldıkları anlaşılmaktadır. Ayasofya Camii hünkâr mahfilinin XIX. yüzyıl ortasına tarihlenen alemini, Abdülmecid döneminin III. Selim dönemine uzanan çizgilerini taşıyan bir eserdir. Konya Mevlânâ Dergâhı'nda görülen hilâl içinde Mevlâvî sikkeli alemler de XIX. yüzyılda yapılmıştır. Sirkeci'de V. Murad Sebili'nde (1293/1876) görülen çapraz eksen, genellikle sağa açılan hilâl şeklindeki alemler, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) yeniden inşa edilen Cihangir Camii, Karaköy Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi ve onarılan Kasımpaşa Güzelce Kasım Paşa Camii'nde kullanılmışlardır. Eyüp Camii dış avlusunda bulunan, Gazi Edhem Paşa'nın dikili taş görünümünde bir anıt olan mezarı (1327/1909) bu tür alemlerin XX. yüzyılda da kullanıldığını göstermektedir. Aksaray Vâlide Camii ile Yıldız Hamidiye Camii'nin alemleri, bu yapıların karma üslûplarına uygun belirsiz görünüşleri yansıtmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Rıza Nour, "L'Histoire du Croissant", *Revue de Turcologie (Türk Bilik Revüsü)*, 1/3, İskenderiye 1933 (özel sayı), s. 232-410; Erdem Yücel, "Türk Sanatında Alem", *Türkiyemiz*, sy. 16, İstanbul 1975, s. 34-37, 47-48; Yılmaz Önge, "Anadolu'nun Bazı İslami Yapılarındaki Alemler Hakkında", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler III*, İstanbul 1979, s. 814-838; Celâl Esad Arseven, "Alem", *SA*, I, 39-44.

TANJU CANTAY

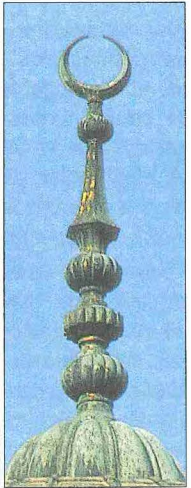
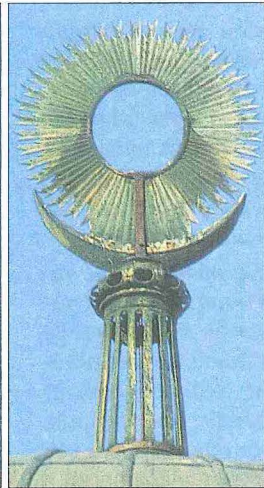
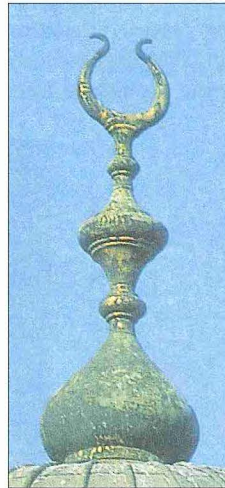
□ FIKİH. Harem'in sınırlarını belirlemek için dikilen taşlar a'lâmü'l-Harem veya ensâbü'l-Harem adıyla anılmaktadır. Bugün üzerlerinde bulunan Arapça ve çeşitli dillerdeki yazılarla Harem bölgesinin değişik yönlerdeki sınırlarını gös-

teren bu işaretlerin yerleri, klasik kaynaklarda, bulundukları eski mahal adları ve Mekke'ye olan mesafeleri belirtilerek zikredilmişlerdir. İbn Abbas ve Muhammed el-Esved'den gelen rivayetlere göre, Harem'in alemlerini ilk defa diken Hz. İbrâhim olup yerlerini de Cebrâil'den öğrenmiştir. Ondan sonra Hz. İsmâil, Kusay b. Kilâb, Mekke'nin fethini müteakip de Hz. Peygamber tarafından yenilenen alemler, daha sonra zaman zaman tamir görerek veya yenilenerek bugüne kadar gelmişlerdir.

Klasik kaynaklarda alemlerin muhtelif yönlerden Mescid-i Harâm'a olan uzaklıkları verilirken bazı noktalar için farklı rakamların zikredilmiş olduğu görülmektedir. Bu durum, muhtemelen zamanın kısıtlı imkânları içinde ölçüm yapanların esas aldıkları noktaların, takip ettikleri yolların ve kullandıkları ölçü birimlerinin birbirlerinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Takıyyüddin el-Fâsî'nin arşın (zirâ: ortalama 49 cm.) boyunda bir iple yaptığı ölçüme göre, Benî Şeybe Kapısı'ndan Arâfat tarafındaki iki aleme olan uzaklık 37.210.28 arşın (18.233.03 m.), aynı kapıdan Irak yönündeki iki aleme olan uzaklık (Vâdiinahlâ yolunda) 27.152 arşın (13.304.48 m.), Umre Kapısı'ndan Ten'im yönündeki aleme olan uzaklık 12.420 arşın (6.085.80 m.) ve İbrâhim Kapısı'ndan Yemen yönündeki aleme olan uzaklık da 24.509.57 arşındır (12.009.68 m.) (bk. Fâsî, I, 39; İbrâhim Rifat Paşa, I, 225).

Kâbe'nin çevresinde sınırları bu işaretlerle belirlenmiş olan Harem bölgesine girenlerin Kâbe'nin kutsallığına bağlı olarak gerek hac mevsiminde gerekse diğer zamanlarda uymaları gereken bazı özel hükümler bulunmaktadır (bk. ÂFÂKÎ, HAC, HAREM, İHRAM).

Lâleli
Camii'nin
boyun-
biçimindeki
alemi (solda),
II. Mahmud
Türbesi'nin
şualı güneş
şeklindeki
alemi (ortada)
ve Aksaray
Vâlide
Camii'nin
karma
üslûp
özellikleri
gösteren
alemi (sağda) -
İstanbul

Harem'in sınırlarını belirleyen bu âlemler gibi Arafat'ın sınırlarını gösteren âlemler de vardır (bk. ARAFAT).

BİBLİYOGRAFYA :

Ezrakî, *Aḥbâru Mekke* (Melhas), II, 127-131; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 132; Muhibbüddin et-Taberî, *el-Kırâ li-kâsidi Ümmi'l-Kurâ*, Kahire 1390/1970, s. 651-654; Fâsî, *el-İkdû's-semîn*, Kahire 1378-88/1958-69, I, 37-40; Aynî, *Ümdetü'l-kârî*, Kahire 1392, VIII, 61-65; *Mir'âtü'l-Haremeyn* (Mir'ât-ı Mekke), I, 119-125; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 225-226; Hüseyin Abdullah Bâselâme, *Târîhu 'imâreti'l-Mescidi'l-Harâm*, Cidde 1400/1980, s. 307-315; "A'lâmü'l-Harem", *Mu.F, V*, 258-260.

AHMET ÖZEL

ÂLEM

(العالم)

Duyu ya da akıl yoluyla kavranabilen veya mevcudiyeti düşünülebilen, Allah'ın dışındaki varlık ve olayların tamamını ifade eden terim.

Âlem, "alâmet ve nişan koymak" mânasındaki alm veya "bilmek" anlamındaki ilm kökünden türetilmiş olup yaratıcısının varlığına alâmet teşkil eden, onun mevcudiyetinin bilinmesini sağlayan demektir. İnsanlar, cinler ve melekler gibi akıl sahibi varlıkları ifade etmek için âlemün-âlemîn, diğer varlıkları belirtmek için de avâlim şeklinde çoğulu kullanılır. Birinci şekliyle canlı cansız bütün varlıkları anlatması da mümkündür (bk. Râgıb el-İsfahânî, "âlem" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "âlem" md.). Hz. Ali'ye nisbet edilen ve insanın tek başına bütün âlemleri temsil ettiğini benimseyen görüşe dayanarak âlem kelimesinin bazan sadece insan için kullanıldığı da olmuştur. Genel kullanımda âlem teriminin kapsamlı tanımı maddî veya mânevî olan varlıkların hepsini içine alır: tabiat âlemi, ruh âlemi, akıl âlemi, melekler âlemi, edebiyat âlemi, İslâm âlemi gibi.

Âlem kelimesi Kur'an-ı Kerim'de, gerek kâinatı gerekse özel olarak insanlar topluluğunu ifade etmek amacıyla ve hepsi de "âlemîn" şeklinde çoğul olmak üzere yetmiş üç defa kullanılmıştır. Bunların kırk ikisinde "rabbü'l-âlemîn" terkihiyle zikredilerek Allah Teâlâ'nın canlı cansız bütün varlıkların ilâhı olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanında gelmiş geçmiş bütün-insan türü anlamında (bk. el-Ankebût 29/10), ayrıca, "Size verdiğim nimeti ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın" (el-Bakara 2/47) meâlinde-

ki âyetle olduğu gibi "çağın insan toplulukları" mânasında da kullanılmıştır. Hz. Muhammed için kullanılan "âlemlere rahmet" (el-Enbiyâ 21/107) tabirindeki "âlemîn" kelimesiyle bütün yaratıkların kastedildiği yolunda umumi bir kanaat vardır.

Kur'an'da 176 defa bir arada tekrarlanan "semavat" ve "arz" kelimeleri birlikte göz önünde bulundurulduğu takdirde bu kelimelerin âlemi, yani kâinatı ifade ettiği anlaşılır. Bu tür âyetlerde Cenâb-ı Hak'ın gökleri ve yeri yarattığı, bunların maddî ve mânevî tasarruf ve hâkimiyetini kendi idaresinde bulundurduğu, semavat ve arzın sınırlarını sadece onun bildiği ve bunlarda bulunan şuurlu şuursuz her şeyin kendisine boyun eğdiği (secde ettiği) ifade edilir (bk. M. F. Abdülbâki, *Mu'cem, "semâvât"* md.).

Âlem kelimesi "bütün insanlar, müminler" mânasında ve ayrıca "rabbü'l-âlemîn" şeklinde hadislerde de geçmektedir (bk. Wensinck, *Mu'cem, "âlem"* md.).

Kur'an-ı Kerim'de geçen, "Halk da emir de ona mahsustur" (el-A'râf 7/54) meâlindeki âyetle yer alan halk ve emr, daha sonra İslâm düşünürlerince halk âlemi ve emr âlemi şeklinde, fenomenler ve numenler âlemini ifade eden birer terim haline getirilmiştir. Ayrıca Kur'an'da şehadet-gayb, mülk-melekût şeklinde geçen birbiriyle bağlantılı kelimelerin her biri felsefî ve tasavvufî literatürde birer âlemi ifade eden kavramlar olarak kullanılmıştır. Aynı durum Kur'an-ı Kerim'de, neredeyse müphem olduğu hissini verecek kadar ve her devrin ilmî telakkilerini tatmin edecek şekilde ana hatlarıyla çizilmiş bulunan kâinat tasvirinin tamamı için de geçerlidir. Çok sayıda âyetle arş, kürsî, felek, semavat, arz, yıldızlar, gezegenler gibi kozmik nesnelere yapılan atıflar, daha sonraki İslâm ilim ve fikir ekollerinin kozmolojiye dair ürünleri içinde hususi ve sistemli kâinat modellerinin merkezî kavramlarını oluşturacaktır.

□ FELSEFE. VIII-XI. yüzyıllar arasında İslâm dünyasında meydana gelen tercüme faaliyetleriyle Eflâtun, Aristo, Plotin, Batlamyus vb. Grek filozof ve bilgilerinin kozmolojiye dair fikirlerine müslüman mütefekkirler vâkıf olmuştur. İslâm felsefesini daha çok metafizik, psikoloji ve ahlâk sahasında tesiri altında bırakan Eflâtun, Arapça'ya tercüme edilmiş bulunan *Timaios* diyalogu aracılığıyla İslâm kozmolojisinin teşekkülüne

de katkıda bulunmuştur. Özellikle onun ideler âlemi ve gölgeler âlemi ayırımı, Kindî ile başlayacak olan "akledilir âlem"- "duyulur âlem" ayırımına ilham vermiş, ayrıca Eflâtun'un âlemi insan gibi cisimden ve ruhtan müteşekkil saymış olması, "âlem ruhu" kavramının İslâm kozmoloji doktrinlerinde hareket prensibi olarak merkezî bir yer işgal etmesini sağlamıştır. Bunun yanında Tanrı'dan başka ilâhî bir cevher olarak gayri maddî telakki edilen ruh anlayışı, İslâm filozoflarının benimsenmiş bir başka önemli fikirdir.

Aristo'nun *De Caelo* (gök hakkında) adlı eseriyle, kendisine isnat edilen *De Mundo* (âlem hakkında) adlı kitap, İslâm dünyasına *es-Semâ' ve'l-âlem* şeklinde birleştirilerek aktarılmış ve bu eser felsefî İslâm kozmolojilerinin Helenistik kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Onun özellikle ay altı ve ay üstü âlemler ayırımı doğrudan bir tesir olarak zikredilmelidir. Filozofa göre, ay altı âlem oluş ve bozuluş (kevn ü fesâd) âlemidir; ay üstü âlem ise ezeli ve ebedî (ilâhî) varlıkların bulunduğu âlemidir. Oluş ve bozuluş âleminin dört unsurdan oluşmasına karşılık semavî âlem beşinci unsur olan *esîr* den meydana gelmiştir. Âlemin en dışında ilk muharrik olan Tanrı'nın hareket ettirdiği ve sabit yıldızların yerleştirildiği birinci gök, merkezinde ise sabit halde yeryüzü bulunmaktadır. Bu ikisi arasında da sayıları elli beşi bulan canlı felekler ve onlarla birlikte devrî şekilde hareket eden gök cisimleri yer almaktadır. İlk hareket içe doğru çevrilerek kozmik dönüşler sağlanır. Bu şekilde işleyen âlemin Aristo'ya göre ezeli oluşu, daha sonra bu fikri yoktan yaratma inancıyla telif ederek yorumlamaya çalışan müslüman filozoflar için problem teşkil etmiştir. Aristo'nun İslâm dünyasında yaygın olarak *Mâ ba'de't-tabî'a* adıyla bilinen *Metaphysica*'sına ait çeşitli bölümler, özellikle "Lamda" bölümü, âlem tasavvurunu metafizik kavramlarla temellendirme hususunda müslüman düşünürleri hayli etkilemiştir. Onun bu eserinde geliştirdiği ve başlıcalarını cevher-araz, madde-sûret ve dört sebep fikrinin teşkil ettiği teoriler, İslâm Meşşâî felsefesinin de başlıca temaları haline gelmiş, fakat bu fikirler müslüman filozofların kaleminde az çok kılık değiştirmiştir. Bu değişimin en çok Allah - âlem münasebeti, daha doğrusu âlemin yaratılışı konusunda olduğu söylenebilir.